

Tasi István

Recenzió Sárkány Mihály – Somlai Péter: „A haladástól a kontingenciáig – Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről” című tanulmányáról

A tanulmány az alábbi kötetben olvasható: Somlai Péter (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban. Gedeon Péter, Pál Eszter, Sárkány Mihály és Somlai Péter tanulmányai.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

Az élettudományok egyik közismert, ugyanakkor napjainkban tudományos körökben is vitatottá vált elmélete az élőlények származásáról szóló evolúciós elképzelés. Akár helyes ez az elmélet, akár nem, fogalomkészlete és szellemisége jelentősen hatott a társadalomtudományokra is. *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban* című kötet három, magyar társadalomtudósok tollából származó tanulmányt tartalmaz e befolyásról, vagyis az evolúciós társadalom- és kultúraelméletek lényegéről, történetéről, továbbá ezek ellenhatásairól. Az írások az ELTE Szociológiai Intézet interdiszciplináris előadássorozata, szemináriumai és egy ezeket kísérő oktatási-kutatási program nyomán születtek.

Sárkány Mihály (etnográfus és történelemtanár) valamint Somlai Péter (magyar, történelem, filozófus végzettségű szociológus) közös nyitótanulmánya „A haladástól a kontingenciáig – Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről” címet viseli. Ebben egy hosszú történelmi folyamatot elemeznek, amely a felvilágosodás során a haladás eszméjének a feltörésével kezdődött. Az 1970-es évektől azonban a társadalmi fejlődés e gondolata fokozatosan érvényét veszítette. Ezen eszmetörténeti ív részeként jelentek meg az evolúciós szemléletű antropológiai és szociológiai elméletek, illetve azok kritikái és ellenáramlatai. A szerzőpáros felvázolja a szocio-kulturális evolucionista elméletek szellemi közegét a haladás eszméjének megjelenésétől a jelenkori értelmezésekig.

A felvilágosodás az ipari, tudományos és polgári forradalmak mellett az európai népek történeteszemléletét is átalakította: a történelem irányát optimistán szemlélték, amelynek előrehaladása soha nem fordulhat vissza. A 19. század közepén megjelenő darwini evolúciós szemlélet a természet fejlődésének feltételezésével alátámasztani tűnt ezt a haladási eszmét. A „történelem evolúciójának” hívei úgy vélték, hogy a 19. század elejétől megjelenő nyugati társadalmak – melyek hajtómotorja a technika és az ipari gazdaság fejlődése – előrehaladottabbak a korábbi társadalomtípusokhoz képest. Meggyőződésük volt, hogy az emberiség történelme egyetemes, iránya szabályszerűen előrehaladó, a haladás szabályszerűségeiből pedig fontos tanulságok vonhatók le. Elérendő célnak a felvilágosodás értékeinek, a műveltség, a tudás, illetve a szabadság–egyenlőség–szolidaritás kiteljesedését tekintették. A történelmet már nem sorsszerűségnek, vagy ciklikus körforgásnak, hanem egy soha vissza nem forduló folyamatnak gondolták, melynek során mindig fejlettebb szakaszok követik a fejletlenebbeket. A történelmi kutatásban ez a látásmód a történelmi összehasonlító módszer képében mutatkozott meg, amely szerint a fejlettebb társadalmak saját múltjukat ismerhetik meg a fejletlenekek jelenéből. A fejlődésével különböző változatai fogalmazódtak meg Saint-Simon, Spencer, Marx és Engels, Henry Maine, az antropológiában pedig például L. H. Morgan *Az ősi társadalom* című művében, illetve E. B. Tylor és J. G. Frazer munkásságában.

A spontán társadalmi fejlődés elképzelését a szociáldarwinizmus, a rasszista ideológiák, a fasiszta mozgalmak kezdték először ellenezni és módosítani. A szociáldarwinizmus a létért folytatott küzdelem eszméjével próbálta igazolni a társadalmi egyenlőtlenséget, az imperialista politikát, más kontinensek őslakóinak leigázását. A modern rasszizmust is a fajok harcának gondolata formálta meg a 19-20. század fordulóján. E vészerhes eszmék – amelyek (saját megfogalmazásom szerint) a spontán fejlődés helyett a beavatkozás, az „irányított társadalmi evolúció” pártján álltak – erősen hatottak a 20. századi közgondolkodásra, hozzájárulva a német nemzetszocialisták felsőbbrendűség-tudatának kialakításához.

Tudományos téren a klasszikus evolucionizmus eszméjével (de nem a haladás alap gondolatával) szembekerült a kulturális relativizmus gondolata, illetve a strukturális-funkcionalista szociálintropológia is. Az „automatikus történelmi emelkedés” tudományos bírálójává vált Franz Boas, aki a sematizált elméletek alkotása helyett a terepmunka és helyi kulturális jellegzetességek kialakulásának vizsgálatát hangsúlyozta. Ez a megközelítés szülte meg a kulturális relativizmus teóriáját, amely szerint a kultúrák csak önmagukban értelmezhetők, mert sajátos ethoszuk és normarendszerük van; nincs egyetemes mérce, mely alapján sorrendbe lennének állíthatók. A kulturális minták pluralitását vallották Boas követői, R. Benedict, M. Mead, R. Linton és mások is. A 20. század elején az angolszász szociálintropológia is megalapozatlannak tartotta a társadalmak evolucionista interpretációját. Radcliffe-Brown módszertani következtetése szerint az antropológus nem alkalmazhat történelmi előfeltevéseket olyan társadalmakra, amelyeknek nem ismerjük a múltját. A francia strukturalisták (C. Lévi-Strauss és követői) megismerési módszerében szerepet játszott a történelem, de szintén nem az egységes irányú haladás értelmében.

A 20. század közepén felbukkanó viták és kritikák hozzájárultak az evolucionista társadalomtudományok megújulásához. Voltak olyan (neoevolucionistának nevezett) antropológusok, akik továbbra is történelmi haladásnak látták az emberiség sorsát, és interpretációjukat aktuális társadalomtudományi ismeretekre alapozták; e gondolkodók közé tartozott Gordon Childe. A kulturális materialisták (J. Steward, L. White, M. Harris) pedig azt vallották, hogy az emberi történelem hátterét a természet meghódításának evolúciója, az energiafelhasználási módszerek fejlődése adja.

Ekkor, a 20. század közepén azonban elkezdett inogni az addig magabiztosnak látszó elképzelés, amely szerint a technológia fejlődése egyben a társadalom fejlődését is jelenti. A nukleáris energia megjelenése felvetette, hogy bár a technológia a főszereplő, de talán „hős helyett gonosztevő” (L. White). Azonban még egészen az 1960-as évek végéig jelentek meg olyan munkák, amelyek az emberiség egészére nézve akarták igazolni, hogy a kulturális előrehaladásnak vannak általános érvényű és egyértelmű bizonyítékai. Egészen eddig a modernizációs szociológiai elméletek mellett a marxista társadalomelmélet és a neoevolúciós antropológiai elméletek alkották a szocio-kulturális fejlődés uralkodó modelljét. A társadalomtudományokat és társadalompolitikát a törvényszerű haladás, a progresszivitás ideája hatotta át. Ezt az optimizmust – figyelemre méltó módon – még a haláltáborokról és az atombomba felhasználásáról szóló hírek sem tudták megtörni, mert a modernista gondolkodás úgy vélte, hogy a múltból tanuló emberiség majd kiiktat minden ezekhez hasonló pusztító erőt a társadalmából. Mindezt a második világháború utáni gyors gazdasági fellendülés is igazolni látszott.

Sárkány Mihály és Somlai Péter arra hívják fel a figyelmet, hogy 1968 után alaposan megváltozott a helyzet. A történelmi fordulat jelei többek között az amerikai és európai diákmozgalmak létrejötte, a fogyasztói társadalom értékrendjét tagadó ellenkultúra megjelenése, a fegyverkezés, a

környezetszennyezés, és a globális egyenlőtlenségek ellen fellépő társadalmi aktivitás. Az olajárrobbanás, a mikroelektronikai forradalom és a világkereskedelem fellendülése mellett megváltozott a korszellem is a 20. század utolsó harmadában. Megjelent a „fenntartható fejlődés” fogalma, és ebből a szémszögből a modernizáció már nem sikeres előrelépésnek, hanem veszélyes gazdasági-társadalmi fejleménynek látszott, amely megbontotta az emberi lét alapját, az ember és az élő környezet egyensúlyát.

Mindezek hatására radikálisan átalakult a fejlett országok múltjáról és jelenéről szóló önértékelése. A század utolsó harmadában a szociológiai, kulturálisantropológiai és más társadalomtudományi kutatások is feladták a történelmi haladás eszméjét. Elhomályosult a történelmi látásmód a társadalomtudományokban, kérdéssé vált, hogy van-e iránya a történelemnek. A globalizáció hullámai, a szocialista államok bukása, az etnikai konfliktusok még inkább megváltoztatták a korszellemet és a szociológiai gondolkodást. A történelmi haladás eszméjének hitele kimerült. A kutatók elfordulnak a progresszivisták axiómáitól, elemzéseiket többé nem az „előre menetelő történelem” keretei között fogalmazzák meg. Bár a „fejlődési koncepciót” továbbrendíti a tehetetlenség törvénye, a tudományos kutatás, a technikai fejlesztés és a gazdasági növekedés pedig továbbra is a „haladás” jegyében folyik, társadalomtudományi szempontból ez a megközelítés egyre kétségesebbnek tűnik.

Az evolucionista történelemértelmezés ezek után már nem szükségszerűnek, inkább tévkövetkeztetésnek tetszik a kutatók számára; úgy látják, hogy az evolúciósan gondolkodó társadalomtudós hajlamos az elméletéhez nem illeszkedő jelenségeket is erőszakosan beszorítani saját történelmi sémájába (ezzel kapcsolatban több példát is olvashatunk a tanulmányban). A történetírás újabb irányzatainak megjelenése jól mutatja a korszellem átalakulását. A filozófiában és a humán tudományokban „nyelvi fordulat” zajlik, szociológiai konstruktivizmus és esztétikai dekonstruktivizmus formálja a történelmi szemléletet. Előtérbe kerül az emlékezet és a mentalitás vizsgálata, a mikrotörténelem kutatása a hosszú távú folyamatokkal szemben. Az egyetemes történelemre vonatkozó átfogó koncepciók mesének nyilváníthatnak. Az emberi társadalom történetének adatsorok alapján történő empirikus vizsgálata szintén aláássa a korábbi evolucionista tételeket. Kiderül, hogy a különböző időszakokban bekövetkező haladás mellett bekövetkeztek devolúciók és involúciók is.

A szerzők mindezek ismertetés után áttekintik a filozófia, a szociológia és a kulturális antropológia újabb kutatási irányait. E tudományok az új évezredben még inkább elfordultak a társadalmi evolúció teleologikus eszméjétől, többé nem a történelem irányának szabályszerűségeit vizsgálják. (A jelenkor szociológusai már nem is használják a haladás kifejezést.) A kutatások ehelyett megnyíltak a kognitív tudományok, a kommunikációelmélet, a nyelvi változások és a pszichológia irányába. A történelem irányára vonatkozó elképzelésekkel szemben mind inkább új természettudományos modellek terjedtek el a társadalmi és kulturális jelenségek magyarázatára. A kibernetikai-biológiai szemlélet beszűrődése létrehozta a társadalomtudományi evolucionizmus egy újabb formáját, amit a szerzők neo-neoevolucionizmusnak neveznek. Ennek hívei szakítottak a célok és szándékok megértésére irányuló teleologikus modellekkel. Megközelítésük szerint a társadalmi evolúciót véletlenek generálják, a töretlen előrehaladás helyett megállások, törések, visszafordulások jellemzik.

A tanulmány írói felhívják a figyelmet arra, hogy a progresszivisták szemlélet hanyatlása súlyos következményekkel jár. Ez pedig nem más, mint egy hasadás az új társadalomtudományi szemlélet és a korszellem (valamint az azt tükröző gazdasági és technikai fejlődés folyamatai) között. A műszaki fejlesztésekben, a beruházási döntésekben és általában a gazdaságban ugyanis nem ment végbe

olyan posztmodern átalakulás, mint a történelemszemlélet területén. A termelésben túlnyomórészt továbbra is a haladás, „a természet egyre teljesebb leigázásának” mítosza irányítja a döntéseket. A társadalomtudományok felfigyeltek arra, hogy a civilizált világ technológiai újításokra alapozó menetelése nem tekinthető általános értelemben vett fejlődésnek, azonban köznapi gondolkodás nem vesz tudomást erről, és továbbra is az e gondolkodásmód által kijelölt célok felé törtet. A történelmi felismerések és szemléletváltás ellenére nem történt korszakváltás sem a termelésben, sem az életmódban: nem állt át az emberiség alternatív energiák hasznosítására, a gazdaságilag tehető országok fogyasztáscentrikus életmódjában sem állt be változás, a fejlesztési döntésekben (a vállalatoktól az önkormányzatokig) a haladás konvencionális elképzelése határozza meg a célokat. Az életviszonyok alakulására nagyobb erővel hat a „fejlődés” megszokott, egysíkú gondolata, mint a civilizáció elgondolkodást igénylő kritikája és a posztmodern társadalomtudományi szkepszis. Végezetül a tudományok állapotáról értekeznek a szerzők. Napjainkban soha nem látott tempóban fejlődnek a tudományos kutatások. Ezzel együtt a civilizációs bizonytalanság és zavar ezen a területen is határozottan érezteti a befolyását. Az ésszerűség jegyében kifejlesztett új anyagok és eljárások egy része a rombolást és elrettentést célozta (atom- biológia és vegyi fegyverek). A gyógyszeripar pedig új gyógyszereket fedezett fel, ám eközben el is üzletiesedett, és a gyógyszerigény gerjesztésében is érdekeltté vált.

A közvélemény mindeközben fenntartással figyeli a tudomány működését, a károk és veszélyek tudatosulása eloptatta a tudomány iránt érzett feltétlen bizalmat. A termékek alkalmazhatósága a kortárs társadalomban fontosabbá válik az ellenőrzött tudásnál, az ismeretek hitelesítése a tudomány művelőinek kezéből átkerül a politika, a gazdaság és a média szereplőinek kezébe.

A Sárkány–Somlai szerzőpáros tanulmánya végső soron bemutatja, hogy a társadalom evolúciójának elképzelései elbuktak, de legalábbis jelentősen átértékelődtek a társadalomtudományi műhelyekben. Figyelemre méltó, hogy a társadalomtudományi evolúció megkérdőjelezésével közel egy időben, az 1980-as évektől kezdve magának a biológiai evolúció elképzelésének is belső kritikája támadt: biokémikusok, genetikusok, információelméleti szakemberek kérdőjelezik meg a darwini alapfogalmak működőképességét, univerzalitását. Az evolucionista szemlélet tehát másodlagos területén, a társadalomtudományban gyakorlatilag elvesztette befolyását, ugyanakkor eredeti területén, a természettudományban is problémákkal küszködik – mintha a modernkori gondolkodás egyik átfogó paradigmája mindenestül válságba került volna.